The Characteristics of Thai Verse Chanting

ABSTRACT

The present research–study is aimed at examining the historical development, the characteristics, the basic principles and the art of Thai verse chanting, distinquishing it from other types of verse recitation. It also takes into consideration the views of literary scholars and other interested persons related to verse chanting and sets as its objective the dissemination of the proper methods of verse chanting which should benefit educational institutions and the general public. It is hoped that in this way the art of verse chanting can be preserved and propagated, a testimony to the cultural riches of the Thai nation.

The research reveals that verse chanting most probably originated in the early Ayuthya period, taking the form of recitation that enhances the melodic and rythmic lines of such verse forms as **khlong, chan, kap, khlon** and **rai,** which, strictly speaking, are distinct from singing, which, in its own way, is meant to be distinquishable from normal prose recitation. A performer of verse chanting must be conversant with the prosody, rythm, melodic line of the piece; he must have a clear enunciation, know how to infuse feeling into the piece and make great efforts in developing his own style that can create an emotional impact on his listeners. As for the views of literary scholars and other interested persons, the

majority shares the opinion that it is at present necessary to promote the art of verse chanting within the framework of the study of Thai literature. This is because verse chanting can greatly contribute towards the study and the propagation of literature, for in this way, the literary work can be impressed upon the mind of the learner who will at the same time appreciate the value of, and take pleasure in, literature. With regard to the future trend in verse chanting, this may depart somewhat from the traditional forms. The researcher intends to preserve examples of model verse chanting by means of Western notation so that those interested in the art, both Thai and foreign, can derive benefit from them. Verse chanting can in this way acquire greater popularity and universal appeal. Recordings have also been made of all types of verse chanting known to the researcher as well as other forms of verse recitation so that the characteristics of verse chanting can be brought to the fore.

Nandha Khunpagdee

ลักษณะเฉพาะของการอ่านทำนองเสนาะ*

นันทา ขุนภักดี**

๑. บทนำ

ผู้วิจัยรับผิดชอบสอนรายวิชาการประพันธ์ร้อยกรองให้แก่นักศึกษาคณะอักษรศาสตร์ชั้นปีที่ ๓ และชั้นปีที่ ๔ เป็นเวลากว่า ๘ ปี ในการสอนรายวิชาดังกล่าวนักศึกษามีโอกาสฝึกการอ่านทำนองเสนาะประเภทต่าง ๆ เพราะการฝึกอ่านทำนองเสนาะมีส่วนช่วยให้นักศึกษาประทับใจในความงดงามและความไพเราะของบทร้อยกรอง อย่างไรก็ตามจำนวนผู้เลือกเรียนวิชาการประพันธ์ร้อยกรองมีไม่มากนัก การจะเผยแพร่และแนะนำการอ่านทำนองเสนาะจึงไม่แพร่หลายและยังคงอยู่ในวงจำกัด

แต่ปัจจุบันสถาบันการศึกษาหลายแห่งเห็นความสำคัญของการอ่านทำนองเสนาะและพยายามสนับสนุนให้มีการอ่านทำนองเสนาะอย่างกว้างขวางและแพร่หลายขึ้น ทั้งต่างคาดหวังว่าอักษรศาสตรบัณฑิตโดยเฉพาะวิชาเอกภาษาไทยต้องสามารถสอนการอ่านทำนองเสนาะได้ แต่แท้ที่จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ศิษย์เก่าอักษรศาสตร์หลายคนได้ติดต่อและแจ้งให้ผู้วิจัยทราบว่า ประสบปัญหาอย่างมากที่ไม่สามารถสอนหรือฝึกการอ่านทำนองเสนาะให้นักเรียนตามที่สถานศึกษาประสงค์ได้ จึงเสนอแนะและแสดงความต้องการให้คณะอักษรศาสตร์บรรจุการสอนหรือการฝึกอ่านทำนองเสนาะไว้ในหลักสูตรด้วย อักษรศาสตรบัณฑิตรุ่น ๑๓ ปีการศึกษา ๒๕๒๖ ยังให้ข้อมูลเกี่ยวกับการออกไปประกอบอาชีพของบัณฑิตรุ่นนี้ โดยเสนอความคิดเห็นที่จะช่วยให้บัณฑิตรุ่นต่อ ๆ ไปประสบผลสำเร็จในการประกอบอาชีพว่า "...ภาควิชาภาษาไทยน่าจะเปิดรายวิชาการอ่านทำนองเสนาะให้นักศึกษาคณะอักษรศาสตร์ได้ฝึกอย่างจริง

---

* บทความเรื่องนี้เป็นรายงานย่อของการวิจัยเรื่อง ลักษณะเฉพาะของการอ่านทำนองเสนาะ ซึ่งได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยปีงบประมาณ ๒๕๒๘ จากศูนย์วิจัย มหาวิทยาลัยศิลปากร (ฉบับอัดสำเนาซึ่งยังไม่ได้พิมพ์เผยแพร่ จำนวน ๒๒๐ หน้า)

** ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

จัง...* (พันทิพา ศรีพื้นผล ๒๕๒๗ : ๒) ความคิดเห็นดังกล่าวสอดคล้องกับการประเมินผลการสอนรายวิชาการประพันธ์ร้อยกรอง ประจำภาคปลายปีการศึกษา ๒๕๒๕ ของผู้วิจัยที่ว่านักศึกษาประมาณหนึ่งในสามเสนอให้มีการฝึกอ่านทำนองเสนาะจากบทประพันธ์แต่ละประเภทที่ตนได้แต่งเสร็จแล้ว นอกจากนี้นักศึกษาชมรมภาษาและวรรณศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากรยังได้เคยให้ผู้วิจัยฝึกการอ่านทำนองเสนาะให้แก่สมาชิกของชมรม ฯ อีกด้วย

มีข้อที่น่าสังเกตประการหนึ่งคือ ทั้งศิษย์เก่าและศิษย์ปัจจุบันที่ติดต่อมาทั้งทางหนังสือหรือด้วยตนเอง รวมทั้งบุคคลอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องยังคงมีความสับสนเกี่ยวกับการอ่านทำนองเสนาะ หลายคนยังคงเรียก "การอ่านทำนองเสนาะ" เป็น "การขับทำนองเสนาะ" หรือ "การร้องทำนองเสนาะ" ทั้งนี้เพราะเข้าใจว่า การขับเสภา การพากย์โขน การเห่เรือ การสวดสรภัญญะ และอื่น ๆ เป็นการอ่านทำนองเสนาะด้วย

อนึ่งยังไม่เคยปรากฏหลักฐานว่ามีผู้ใดได้ศึกษาถึงประวัติความเป็นมาของการอ่านทำนองเสนาะไว้เป็นลายลักษณ์มาก่อนเลย ผู้วิจัยจึงประสงค์จะศึกษา**ลักษณะเฉพาะของการอ่านทำนองเสนาะ** เพื่อให้เกิดความกระจ่างเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของการอ่านทำนองเสนาะและวิธีการอ่านทำนองเสนาะอย่างมีศิลปะตามทำนองที่เคยสืบทอดกันมาแต่โบราณ เพื่อเป็นการประมวลความรู้ด้านนี้ไว้ให้เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาและเผยแพร่เรื่องการอ่านทำนองเสนาะให้กว้างขวางออกไป เพื่อส่งเสริมให้คนไทยเกิดความซาบซึ้งในอรรถรสและความงดงามของวรรณคดีกวีนิพนธ์ไทย

งานวิจัยเรื่องนี้จะศึกษาถึงประวัติความเป็นมา ความหมาย ลักษณะเฉพาะ หลักการเบื้องต้นและศิลปะของการอ่านทำนองเสนาะ โดยชี้ให้เห็นลักษณะเฉพาะของการอ่านทำนองเสนาะที่แตกต่างไปจากการอ่านร้อยกรองเป็นทำนองอื่น ๆ เช่น ร้องเพลงไทย ขับเสภา พากย์โขน เห่เรือ และสวดสรภัญญะเป็นต้น ศึกษาถึงความคิดเห็นของนักวรรณคดีและผู้สนใจในประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับการอ่านทำนองเสนาะและประโยชน์ของ

---

* คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรได้ประกาศเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๓๑ เปิดรายวิชาเพิ่มเติมของภาควิชาภาษาไทย ประจำภาคต้น ปีการศึกษา ๒๕๓๑ จำนวน ๑ รายวิชาคือ ๔๑๑ ๒๑๘ Thai Verse Chanting (การอ่านคำประพันธ์ร้อยกรอง)

การอ่านทำนองเสนาะ โดยมุ่งที่จะเผยแพร่วิธีการอ่านทำนองเสนาะอันเป็นที่ยอมรับในหมู่ผู้รู้แก่สถาบันการศึกษาและผู้สนใจทั่วไป ผู้วิจัยตั้งสมมุติฐานไว้ ๖ ประการคือ *ประการแรก* การอ่านทำนองเสนาะน่าจะเริ่มมีขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น *ประการที่สอง* การอ่านทำนองเสนาะมีที่มาหลายทางด้วยกัน *ประการที่สาม* คำว่า "อ่านทำนองเสนาะ" น่าจะเริ่มมีใช้เมื่อการศึกษาของไทยเข้าสู่ระบบโรงเรียน *ประการที่สี่* การอ่านทำนองเสนาะมีลักษณะแตกต่างไปจากการอ่านบทร้อยกรองเป็นทำนองอื่นอย่างเด่นชัด *ประการที่ห้า* การอ่านทำนองเสนาะจากโน้ตที่บันทึกไว้จะได้แต่เพียงทำนองที่ปรากฏตามตัวโน้ต *ประการที่หก* การอ่านทำนองเสนาะจะช่วยส่งเสริมความเข้าใจ และความซาบซึ้งในวรรณคดี

งานวิจัยเรื่องนี้จะศึกษาเฉพาะการอ่านทำนองเสนาะของภาคกลางเท่านั้น โดยจะเลือกบทสำหรับอ่านทำนองเสนาะจากวรรณคดีกวีนิพนธ์ไทยทั้งจากหนังสือที่เคยเป็นแบบเรียนและหนังสือวรรณคดีทั่วไป กับทั้งจะศึกษาถึงวิธีการอ่านทำนองเสนาะและการอ่านร้อยกรองเป็นทำนองต่าง ๆ แล้วนำมาบันทึกเสียงเพื่อเปรียบเทียบให้เห็นลักษณะเฉพาะของการอ่านทำนองเสนาะอย่างแท้จริง

ผู้วิจัยศึกษาข้อมูลจากหนังสือศิลาจารึก วรรณคดี พงศาวดาร และเอกสารต่าง ๆ ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ รวมทั้งแถบเสียงการอ่านทำนองเสนาะและทำนองอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง สัมภาษณ์บุคคลที่มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับเรื่องการอ่านทำนองเสนาะในด้านประวัติความเป็นมา ความหมาย วิธีการอ่านและศิลปะการอ่านทำนองเสนาะทุกประเภท การอ่านร้อยกรองเป็นทำนองต่างๆ และวิธีฝึกการอ่านทำนองเสนาะเป็นต้น ปรึกษาผู้รู้ทางดนตรีสากลเกี่ยวกับการบันทึกการอ่านทำนองเสนาะเป็นตัวโน้ต ทั้งนี้เพื่อแสดงวิธีการอ่านทำนองเสนาะจากตัวโน้ตให้ปรากฏเป็นลายลักษณ์ สัมภาษณ์นักวรรณคดีและผู้สนใจการอ่านทำนองเสนาะเกี่ยวกับความคิดเห็นที่น่าสนใจ ศึกษาบทวรรณคดีกวีนิพนธ์ไทยที่บันทึกทำนองอื่น ๆ ไว้เพื่อช่วยเน้นให้เห็นลักษณะเฉพาะของการอ่านทำนองเสนาะเด่นชัดยิ่งขึ้น พร้อมทั้งเลือกบทสำหรับอ่านทำนองเสนาะด้วย ต่อจากนั้นจะวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการศึกษาและการสัมภาษณ์ จัดทำแถบเสียงการอ่านทำนองเสนาะและการอ่านร้อยกรองทำนองต่าง ๆ

ประโยชน์ที่จะได้รับจากการวิจัยเรื่องนี้คาดว่าจะสามารถตอบสนองจุดมุ่งหมายของ

การวิจัยได้ทุกประการอันจะเป็นส่วนหนึ่งของความก้าวหน้าในการเรียนการสอนวิชาภาษาไทยโดยเฉพาะรายวิชาการประพันธ์ร้อยกรองและการอ่านคำประพันธ์ร้อยกรองของคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ตลอดจนสถาบันอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งโดยทางตรงและทางอ้อมกับรายวิชาลักษณะดังกล่าวนี้ อีกทั้งจะเป็นประโยชน์แก่ผู้สอน ผู้ศึกษา และผู้สนใจการอ่านทำนองเสนาะโดยทั่วไป

๒. ความเป็นมาของการอ่านทำนองเสนาะ

กล่าวได้ว่ายังไม่มีเอกสาร หนังสือและตำราภาษาไทยเล่มใดอธิบายถึงต้นกำเนิดหรือประวัติความเป็นมาของการอ่านทำนองเสนาะว่า เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยใด และทำไมจึงได้พัฒนามาเป็นการอ่านทำนองเสนาะดังเช่นที่รู้จักกันในปัจจุบัน ความคลุมเครือของความเป็นมาของการอ่านทำนองเสนาะดังกล่าวจึงทำให้ผู้วิจัยประสงค์จะศึกษาประวัติความเป็นมาของการอ่านทำนองเสนาะเพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับการอ่านทำนองเสนาะให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นต่อไป

การอ่านทำนองเสนาะเชื่อว่าอาจจะมีขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนต้น (สำเนา บุปผเวส, สัมภาษณ์) และมีหลักฐานสนับสนุนความเห็นดังกล่าวหลายอย่าง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๐๗ : ๑๕) ได้ทรงพระราชนิพนธ์ถึง**ประกาศแช่งน้ำโคลงห้า** หรือ**ประกาศโองการแช่งน้ำ** ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า "...ราชประเพณีถือน้ำนี้ได้ทราบว่ามีมาแต่โบราณครั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาโบราณ...อนึ่งคำแช่งน้ำที่**พราหมณ์อ่าน**มีแบบเป็นโคลง แต่หารู้ว่าแบบโคลงอย่างไรไม่ เรียกแต่ว่าโคลงแช่งน้ำ..." และจิตร ภูมิศักดิ์ (๒๕๒๔ : ๒๒) ได้แสดงความเห็นไว้ว่า "...โองการแช่งน้ำได้รับการยกย่องให้เป็นเสมือนหนึ่งมนต์สรรเสริญพระผู้เป็นเจ้าจึงให้ **พราหมณ์เป็นผู้อ่าน** มิใช่ให้อาลักษณ์อ่านเหมือนคำแช่งอื่น ๆ ที่กษัตริย์แต่ละองค์ได้มีรับสั่งให้แต่งขึ้นสำหรับรัชกาลของตน..." ความเห็นของจิตร ภูมิศักดิ์ตรงกับที่ **ประกาศราชพิธี** ได้อธิบายถึง**ลิลิต-โองการแช่งน้ำ**ไว้ว่า "**พราหมณ์อ่าน**เมื่อเวลาทรงศีลแล้ววันถือน้ำ" (กรมศิลปากร ๒๕๐๓ : ๗)

อนึ่งหลักฐานในจดหมายเหตุปรากฏว่าเมื่อบีขาล จุลศักราช ๘๔๔ หรือจุลศักราช

๒๕๐๕ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีรับสั่งให้ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งหนังสือ **มหาชาติคำหลวงขึ้น** (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๕๐๗ : ๘๖) ซึ่งประกอบด้วยคำประพันธ์หลายชนิด ทั้งร่าย ลำนำ โคลง กลอน กาพย์ ฉันท์ และกลบท (มัณฑนา เกียรติพงษ์ ๒๕๒๕ : ๑–๒๒๕) ซึ่งมิใช่เป็นหนังสือสำหรับพระเทศน์ แต่เป็นหนังสือสำหรับสัปปุรุษหรือฆราวาสผู้มีศรัทธาในศาสนาพุทธ**อ่านสู่กันฟัง** เพื่อให้เข้าใจความของคาถาพันเวลาไปประชุมทำบุญให้ทานกันในงานนักขัตฤกษ์ (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ๒๕๐๗ : ๘๖–๘๗) เป็นที่เฉลิมพระราชศรัทธา และเป็นที่เจริญปสาทะความเลื่อมใสแก่ผู้ฟังทั้งหลายด้วย หนังสือดังกล่าวยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

นอกจากนี้เปลื้อง ณ นคร นักวิชาการด้านประวัติวรรณคดีศึกษาคนสำคัญได้ให้ทรรศนะว่า (๒๕๑๑ : ๒๙) "กาพย์กลอนหมายถึงร้อยกรองทุกประเภท กาพย์กลออย่างหนึ่งก็มีเสียงอย่างหนึ่งเรียกว่า **ทำนองเสนาะ** กาพย์กลอนทุกชนิดต้องมีทำนองเสนาะประจำ ถ้าไม่มีทำนองจะเป็นกาพย์กลอนไม่ได้" และเปลื้อง ณ นคร (จดหมาย) ยังได้ชี้แจงเพิ่มเติมอีกว่า

...อย่างเพลงถ้ามีแต่เนื้อ ไม่มีทำนองขับร้องก็เป็นเพลงไม่ได้ กาพย์กลอนนั้นถือเสียงหรือทำนองเสียงเป็นสำคัญ ยอดของกาพย์กลอนนั้นต้องยกให้ฉันท์ คำฉันท์ทุกอย่างมีทำนองประจำทั้งนั้น ทำนองจะเป็นอย่างไร ชื่อของคำฉันท์จะแสดงความหมายของทำนอง เช่น สัททุลวิกกีฬิตฉันท์ที่แปลว่า ฉันท์เสือผยองหรือเสือคะนองนั้นก็มีทำนองราวกับเสือผยอง...

เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่พราหมณ์อ่านโองการแช่งน้ำก็ดีย่อมต้องอ่านออกเสียงให้ผู้เข้าร่วมพิธีได้ยินอย่างทั่วถึงกัน เสียงที่อ่านนั้นย่อมดัง เมื่อได้ฟังแล้วทำให้เกิดความรู้สึกถึงความศักดิ์สิทธิ์ น่าสะพรึงกลัว เป็นสง่าน่ายำเกรง และจงรักภักดี หรือผู้ที่อ่านมหาชาติคำหลวงสู่กันฟังก็ดีย่อมอ่านเสียงดังเช่นกันเพื่อให้ผู้ที่มาร่วมทำบุญได้ยินทั่วกัน จะได้เกิดความสนใจและเข้าใจเรื่องที่อ่าน ซึ่งเมื่อต้องอ่านเสียงดังเช่นนั้นจึงย่อมต้องออกเสียงเป็น "*ทำนองเสนาะ*" ดังที่เปลื้อง ณ นคร กล่าวไว้ ทั้งนี้เพราะคำร้อยกรองของไทยมีเสียงสูงต่ำเป็นทำนองเหมือนเสียงดนตรีดังเป็นที่ทราบกันดีอยู่ทั่วไปแล้ว

เมื่อพิจารณาจากหลักฐานข้างต้นดังกล่าวจะเห็นว่า การอ่านทำนองเสนาะน่าจะเริ่มมีขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นซึ่ง

ในครั้งนั้นอาจจะมีชื่อเรียกว่า *"อ่านโองการ"* หรือ *"อ่านกลอน"* ตามชื่อเรื่องหรือชื่อลักษณะคำประพันธ์ที่นิยมเรียกกันในสมัยนั้น โดยแรกทีเดียวมีพราหมณ์เป็นผู้อ่านโองการเป็นทำนอง จริงอยู่ที่ว่าพราหมณ์ผู้อ่านโองนั้นย่อมสืบตระกูลมาแต่สมัยสุโขทัย (นันทา ขุนภักดี ๒๕๒๗ : ๑๘-๑๙) และอาจมีการอ่านบทประพันธ์มาก่อนหน้านี้แล้วก็ตาม แต่เนื่องจากไม่มีหลักฐานใด ๆ ปรากฏหลงเหลืออยู่ให้เห็น จึงอาจสรุปได้ว่า การอ่านทำนองเสนาะไม่ได้เริ่มมีขึ้นในสมัยกรุงสุโขทัย แต่หากเริ่มมีขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น

การอ่านทำนองเสนาะอาจมีต้นเค้าหรือมีที่มาหลายทางด้วยกัน กล่าวคือจากการดำเนินวิถีชีวิตของคนไทยสมัยก่อนที่มักเกี่ยวข้องกับการพึ่งร้อยกรองเป็นทำนองต่าง ๆ ตลอดมา เช่น ทำนองกล่อม แหล่ สวด และเพลงพื้นบ้าน เป็นต้น ดังปรากฏเป็นหลักฐานทั้งที่จารึกไว้บนแผ่นหินและบันทึกไว้นอกแผ่นดิน คือสมุดหรือหนังสืออันแสดงให้เห็นว่าคนไทยคุนเคยกับถ้อยคำเหล่านี้ ได้แก่ *เสียงเลื่อนเสียงขับด้วยเสียงอันสาธุการบูชา สูดธรรม บ้างขับร้องสัพพสำเนียง แลร้องก้องขับเพลงกลอน กล่าวกาพย์ ระงมดนตรีคือเสียงกระวี ฟังดอกสร้อยสักวา ร้องรับขับเสภา กล่าวกลอน ขับกล่อม ขับประโลม ขับอ่าน ขับซอ ละครก็พื้นร้อง เทพทองคะนองเฮ ร้องลำ นางเห่ พราหมณ์อ่าน อ่านสาร อ่านกลอน อ่านฉลอง ร้องเพลงพาดควายไก่ป่า ร้องพัดชา ร้องโอดพันพัดชาช้าลูกหลวง กล่อมช้าโอ้ชาตรี* ซึ่งถ้อยคำดังกล่าวมีปรากฏอยู่ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ศิลาจารึกเขาสุมนกูฏ เตภูมิกถาพญาลิไท พงศาวดารล้านช้าง ประกาศแช่งน้ำโคลงห้า กฎมนเทียรบาลสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมุทรโฆษคำฉันท์ นิราศพระบาท รำพันพิลาป นิราศภูเขาทอง นิราศเมืองเพชร นิราศสุพรรณ และบทละครเรื่องอภัยนุราช โดยได้จารึกหรือบันทึกไว้แต่ครั้งกรุงสุโขทัยจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของคนไทยที่ผูกพันกับการพึ่งร้อยกรองเป็นทำนองต่าง ๆ มาเป็นเวลานาน คนไทยจึงซึมซับทำนองต่าง ๆ เหล่านั้นเข้าไปโดยไม่รู้ตัว และต่างก็พึงพอใจด้วย

นอกจากนี้เมื่อมีโอกาสได้พึ่งใครอ่านออกเสียงเป็นทำนองที่น่าพึ่งโดยสอดใส่อารมณ์ที่เหมาะสมลงไปในน้ำเสียงให้เหมาะกับเรื่องเป็นต้นว่า การขับเสภาเมื่อเล่านิทานโดยใช้น้ำเสียงที่แสดงออกอย่างเหมาะสมกับเรื่อง

นับเป็นศิลปะที่ทำให้ผู้ฟังชอบและนิยมฟังกันมาก จึงเป็นผลชวนให้ติดใจอยากฟังเรื่องราวต่าง ๆ จากบทร้อยกรองเป็นนิจ (วิสุทธิ์ บุษยกุล, สัมภาษณ์) ครั้นเมื่อมีคนมาอ่านหนังสือให้ฟังก็จำเป็นอยู่เองที่จะต้องมีทำนองเพิ่มเข้าไปเพื่อให้น่าฟังขึ้น (ล้อม เพ็งแก้ว, สัมภาษณ์) ต่อเมื่อฟังนานเข้าย่อมทำให้มีผู้สนใจใคร่อ่านคำประพันธ์ที่ไพเราะนั้นด้วยตนเองบ้าง ดังปรากฏหลักฐานใน**นิราศเมืองเพชร** ของสุนทรภู่ ฉบับนายล้อม เพ็งแก้ว สอบชำระ (ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเพชรบุรี ๒๕๒๙ : ไม่ปรากฏเลขหน้า) มีความตอนหนึ่งว่า

เวลาค่ำเขาวานอ่านอักษร
เดชะกลอนเพลงยาวสาวสงสาร
หมากบุหรี่ที่จัดให้ล้วนใส่พาน
ที่อยากอ่านกาพย์กลอนมาวอนเรียน
ได้แนะนำทำนองให้คล่องแคล่ว
เหมือนม้าแก้วมิได้พักชักบังเหียน
เมื่อครูคิดศิษย์ประคองช่วยส่องเทียน
ทั้งอ่านเขียนเคียงข้างไม่ห่างครู

จากเหตุผลเหล่านี้จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า การได้ฟังร้อยกรองหลากทำนองประกอบกับการชื่นชมน้ำเสียงที่เหมาะสมกับเนื้อเรื่องผสมกับการอยากฟังเรื่องราวต่าง ๆ รวมทั้งการอยากอ่านบทร้อยกรองด้วยตนเองนั้นน่าจะเป็นที่มาของการอ่านทำนองเสนาะ

ส่วนคำว่า "*อ่านทำนองเสนาะ*" น่าจะเริ่มมีขึ้นในระบบโรงเรียนที่มีการสอนอ่านคำประพันธ์ร้อยกรอง โดยสันนิษฐานว่าหลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก) อาจจะเป็นผู้คิดคำนี้ขึ้นใช้เป็นคนแรก โดยมีกำชัย ทองหล่อเป็นผู้เผยแพร่การใช้คำนี้ต่อมาอย่างมีหลักฐานในตำรา**หลักภาษาไทย** ทั้ง ๆ ที่ในขณะเดียวกันนั้นเองก็ยังคงมีผู้ใช้คำว่า "อ่านทำนอง" อยู่ดังที่พระยาอุปกิตศิลปสารได้แนะนำไว้ในตำรา**สยามไวยากรณ์ อักขรวิธี** อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่พุทธศักราช ๒๕๐๔ เป็นต้นมา ปรากฏว่าได้มีการใช้คำ "อ่านทำนองเสนาะ" ในการประกวดอ่านวรรณคดีในงานสัปดาห์แห่งศิลปะและวรรณคดีนานาชาติ และนับตั้งแต่นั้นมาเมื่อมีการประกวดอ่านวรรณคดีครั้งใด คณะกรรมการจัดการประกวดได้ใช้คำ "อ่านทำนองเสนาะ" เสมอมา ทั้งนี้อาจเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า คำ "เสนาะ" ที่เติมลงไปท้ายคำ "อ่านทำนอง" เป็น "อ่านทำนองเสนาะ" นั้นคงมีจุดประสงค์เพื่อให้คณะกรรมการสามารถพิจารณาตัดสินผลการประกวดได้สะดวกขึ้นโดยอาจกำหนดว่า อ่านอย่างไรจึง

จะเสนาะ ต่อมาในชั้นหลังนี้ถึงแม้ว่าจะมีการประกวดอ่านวรรณคดีหรือไม่ก็ตาม แต่ถ้าเป็นการอ่านออกเสียงอย่างไพเราะตามลีลาของบทร้อยกรองประเภทโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอนและร่ายแล้วจะเรียกว่า "การอ่านทำนองเสนาะ" ทั้งสิ้น

๓. หลักการเบื้องต้นของการอ่านทำนองเสนาะ
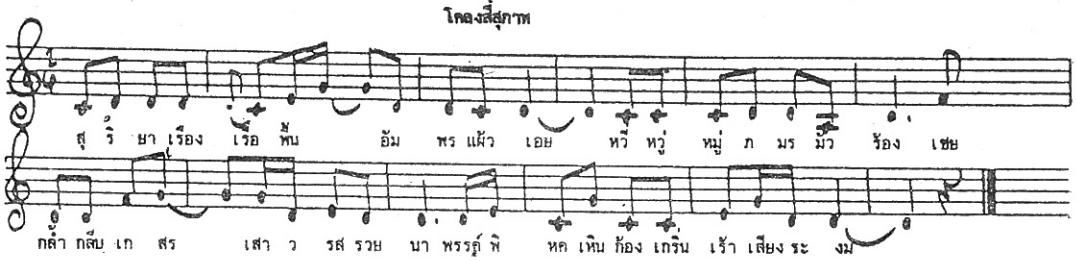
การอ่านทำนองเสนาะเป็นการอ่านผลงานทางศิลปะที่กวีสร้างสรรค์ขึ้นจากภาษา โดยมีความตั้งใจที่จะถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดของตนออกมาสู่ผู้อ่าน ซึ่งผู้อ่านควรจะได้รู้หลักการเบื้องต้นของการอ่านทำนองเสนาะเพื่อถ่ายทอดให้ผู้ฟังได้รับรู้ตามที่กวีต้องการ โดยต้องอ่านให้ถูกต้องตามลักษณะบังคับของบทร้อยกรอง ถูกต้องตามอักขรวิธี ถูกจังหวะ มีท่วงทำนองและลีลาที่เหมาะเจาะ ออกเสียงดังชัดเจน และข้อสำคัญต้องรู้จักหมั่นฝึกฝนอ่านเองอยู่เสมอด้วยความเต็มใจเพื่อให้น้ำเสียงอยู่ตัว

ผู้อ่านทำนองเสนาะจะต้องมีอวัยวะที่เกี่ยวข้องกับการออกเสียงที่เป็นปกติ กล่าวคือ ไม่เป็นคนลิ้นไก่สั้น ฟันเขยิน ปากไม่ปิด หรือคางยื่น มีสุขภาพทั่วไปดี มีความสามารถเฉพาะตัว ไวต่อการรับ และมีความชอบเป็นทุน สนใจร้อยกรอง รู้ฉันทลักษณ์ มีความรู้ด้านภาษาไทยดี เป็นต้นว่า เข้าใจลักษณะของคำครุ ลหุ การผันเสียงวรรณยุกต์ อ่านคำสมาส สนธิ หรือคำแผลงได้อย่างถูกต้อง ตีความเก่ง มีความเข้าใจและซาบซึ้งบทที่อ่าน มีพื้นเสียงดีโดยธรรมชาติ (ปาจรีย์ บุษยกุล, สัมภาษณ์) มีความสนใจใคร่ที่จะฟังและศึกษาวิธีการอ่านจากบุคคลอื่น ขยันฝึก มีความมั่นใจ กล้าแสดงออก สามารถเปล่งเสียงได้เต็มเสียง มีบุคลิกลักษณะและมารยาทที่งดงาม เป็นคนมั่นคงและไม่ประมาท ข้อสำคัญต้องเป็นผู้มีเวลาเพียงพอที่จะฝึกฝนการอ่านทำนองเสนาะ

ก่อนจะอ่านทำนองเสนาะควรคำนึงถึงสุขภาพให้มาก ๆ คนที่สายตาไม่ดีและต้องสวมแว่นตา เวลาที่ตกใจหรือตื่นเต้นตกประหม่า ไอตัวจะออกมาทำให้แว่นตามัวได้จึงควรระวัง (นิรันตร์ นวมารค, สัมภาษณ์) ควรตั้งสติและอารมณ์ให้มั่นคงและควรตรวจดูบทที่จะอ่านอย่างคร่าว ๆ และรวดเร็ว แล้วแบ่งจังหวะวรรคตอนและพิจารณาตัดสินใจใส่อารมณ์ให้เหมาะสมสอดคล้องกับเนื้อความในแต่ละบท (สมปอง พรหมเปี่ยม, จดหมาย)

เมื่อพร้อมแล้วจึงเริ่มต้นอ่านให้ถูกต้องตามวิธีการที่ได้ฝึกฝนไว้

วิธีการฝึกอ่านทำนองเสนาะที่ถูกต้องอาจจะฝึกจากครู ผู้รู้ หรือถ้าจำเป็นก็ใช้แถบเสียง แรกทีเดียวควรเรียนรู้หลักฉันทลักษณ์เสียก่อน แล้วพิจารณาแบ่งจังหวะ เริ่มฝึกอ่านทำนองเสนาะขั้นพื้นฐานตั้งแต่โคลง กาพย์ กลอน ฉันท์ และร่าย อย่างถูกลีลา จังหวะ และอักขรวิธี โดยฝึกอ่านอย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่องทุกวันดังกล่าวแล้วจึงจะได้ผล นอกจากนี้อาจจะอาศัยฝึกอ่านทำนองเสนาะจากโน้ตที่มีผู้รู้บันทึกไว้ (สุพัฒน์ ธัญญวิบูลย์, สัมภาษณ์) ได้อีกทางหนึ่งดังตัวอย่าง

๔. ศิลปะการอ่านทำนองเสนาะ

ศิลปะการอ่านทำนองเสนาะหมายถึงวิธีการอ่านออกเสียงอย่างไพเราะตามลีลาของบทร้อยกรองประเภทโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน และร่าย โดยแสดงออกถึงอารมณ์สะเทือนใจให้ประจักษ์เห็น จนสามารถจูงใจให้ผู้ฟังรู้สึกเคลิบเคลิ้มหรือคล้อยตาม และมีอารมณ์ร่วมไปกับผู้อ่านได้ถึงขั้นบังเกิดเป็น **ภาพพจน์** ขึ้นในใจ ได้รับทั้ง **อรรถรส** อันเป็นความรู้ เนื้อหาสาระหรือข้อคิดจากกวี และ **สุนทรียรส** อันเป็นความไพเราะจากบทวรรณคดีและกวีนิพนธ์นั้น ๆ

ศิลปะการอ่านทำนองเสนาะถือเป็นศิลปะเฉพาะตัวขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้อ่านและความไพเราะของบทประพันธ์แต่ละประเภท โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้อ่านทำนองเสนาะจะต้องศึกษาวิธีอ่านที่ไพเราะ และต้องหมั่นฝึกฝนการอ่านจนเกิดความชำนาญ ทั้งนี้อยู่ที่แต่ละคนจะต้องคิดหาวิธีอ่านซึ่งจะไม่เหมือนกัน แม้จะเลียนแบบกันได้บ้าง แต่ต้องต่างกัน (นิรันตร์ นวมารค, สัมภาษณ์) และจะไม่เลียนเสียงใคร (ญาดา อรุณเวช, จดหมาย) ต้องเป็นตัวของตัวเอง

อนึ่ง ศิลปะการอ่านทำนองเสนาะนั้นขึ้นอยู่กับผู้อ่านที่จะต้องรู้จักวิธี **การอ่านทอดเสียง** โดยผ่อนจังหวะให้ช้าลง **การเอื้อนเสียง** โดยลากเสียงช้า ๆ เพื่อให้เข้าจังหวะและไว้หางเสียงให้ไพเราะ **การครั่นเสียง** โดยทำเสียงให้สะดุดสะเทือนเพื่อความไพเราะเหมาะสมกับบทกวีบางตอน **การหลบเสียง** โดยการหักเสียงพลิกกลับจากเสียงสูงลงมาเป็นเสียงต่ำหรือจากเสียงต่ำขึ้นไปเป็นเสียงสูง เนื่องจากผู้อ่านไม่สามารถที่จะเดินตามทำนองต่อไปได้เพราะว่าสุดเขตเสียงของตน เป็นการหลบหลีกจากเสียงที่เกินความสามารถจึงต้องหักทำนองพลิกกลับเข้ามาดำเนินทำนองในเขตเสียงของตน (มนตรี ตราโมท ๒๕๐๗: ๕๐) และ **การกระแทกเสียง** โดยอ่านกระชากเสียงให้ดังผิดปกติในโอกาสที่แสดงความโกรธหรือความไม่พอใจ หรือเมื่อต้องการเน้นเสียง (พิมลศักดิ์ อุ่นวรรณธรรม, สัมภาษณ์) ทั้งนี้คงต้องอาศัยความรู้ทางศิลปะดนตรีไทยเข้ามาช่วยเสริมจึงจะทำให้เข้าถึงศิลปะการอ่านทำนองเสนาะได้และย่อมเป็นเครื่องนำความซาบซึ้งความเพลิดเพลินพอใจมาสู่ผู้ฟังเป็นเครื่องประดับอันล้ำค่าสำหรับหูของผู้ได้ยินและได้ฟังเป็นอย่างยิ่งและเพื่อเน้นให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของการอ่านทำนองเสนาะ ผู้วิจัยได้บันทึกเสียงการอ่านทำนองเสนาะที่มีศิลปะ พร้อมกับการอ่านทำนองอื่น ๆ เป็นต้นว่า ทำนองร้อง ทำนองขับ ทำนองพากย์ ทำนองเห่ ทำนองกล่อม ทำนองสวด และทำนองแหล่เป็นการเปรียบเทียบให้เห็นถึงความแตกต่างของกันและกันอย่างชัดเจน

๕. ความคิดเห็นเกี่ยวกับการอ่านทำนองเสนาะ

ปัจจุบันสถาบันการศึกษาหลายแห่งนำการอ่านทำนองเสนาะไปประกอบการเรียนการสอนวิชาวรรณคดีไทย ดังนั้นจึงน่าที่จะได้ทราบถึงทัศนะบางประเด็นจากบุคคลที่เคยชนะการประกวดอ่านทำนองเสนาะของกรมศิลปากร บุคคลที่มีประสบการณ์การสอนการอ่านทำนองเสนาะและบุคคลที่เป็นนักวรรณคดี* ในแง่ที่ว่าจำเป็นหรือไม่ที่จะต้องปลูกฝังการอ่านทำนองเสนาะในการเรียนการสอนวรรณคดีไทยในปัจจุบัน หรือการอ่านทำนองเสนาะมีส่วนช่วยเสริมรสวรรณคดี

* ได้แก่เจตนา นาควัชระ ญาดา อรุณเวช นิรันตร์ นวมารค เปลื้อง ณ นคร ล้อม เพ็งแก้ว ศุภชัย แสงปัญญา สมปอง พรหมเปี่ยม อ่อนแสง วิริยบุล และอุดร เผือนผัน

ตลอดจนมีส่วนช่วยในการศึกษาและการถ่ายทอดวรรณคดีอย่างไรบ้าง และแนวโน้มการอ่านทำนองเสนาะจะเป็นเช่นไร

ผลการศึกษาความคิดเห็นจากบุคคลดังกล่าวปรากฏว่า ส่วนใหญ่มีความคิดเห็นสอดคล้องกันว่า ปัจจุบันจำเป็นที่จะต้องปลูกฝังการอ่านทำนองเสนาะในการเรียนการสอนวรรณคดีไทยตั้งแต่ระดับประถมถึงมัธยมศึกษา เพราะการอ่านทำนองเสนาะมีส่วนช่วยในการศึกษาและการถ่ายทอดวรรณคดีในด้านช่วยเสริมให้ผู้เรียนรู้สึกสนุกสนานเพลิดเพลินกับบทเรียน จำบทเรียนได้เร็ว แม่นยำและจำได้นาน อีกทั้งช่วยให้เห็นคุณค่าและความงามของวรรณคดี ตลอดจนกระตุ้นให้สนใจที่จะศึกษาวรรณคดีกวีนิพนธ์ให้กว้างขวางลึกซึ้งยิ่งขึ้นต่อไป สำหรับระดับอุดมศึกษาอาจจะจำเป็นสำหรับผู้ที่เรียนรายวิชาทางด้านภาษาไทยเพื่อจะได้นำความรู้เกี่ยวกับการอ่านทำนองเสนาะไปถ่ายทอดให้แก่นักเรียนในระดับประถมและมัธยมศึกษาดังกล่าว ส่วนแนวโน้มของการอ่านทำนองเสนาะในอนาคตอาจเปลี่ยนแปลงไป คือไม่ยึดถือตามแบบแผนทำนองที่เคยสืบทอดกันมาแต่โบราณ

๖. ประโยชน์ของการอ่านทำนองเสนาะ

อาจกล่าวได้ว่า ในสมัยก่อนการอ่านทำนองเสนาะได้รับความนิยมจากชาววัง ชาววัดและชาวบ้าน ดังจะเห็นได้จากมีการอ่านโองการแช่งน้ำในวัง อ่านคำประพันธ์จากมหาชาติคำหลวงตามวัดหรืออ่านหนังสือร้อยกรองต่าง ๆ ตามบ้าน ปัจจุบันก็มีการอ่านทำนองเสนาะในโรงเรียนและในวงการอื่น ๆ อีก เช่น อ่านประกอบในการแสดงละครในงานมงคล หรือในงานศพแทนการสวดพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ (พระครูสุวัฒนวิหารการ, สัมภาษณ์) เป็นต้น เมื่อพิเคราะห์เช่นนี้แล้วจะเห็นว่าการอ่านทำนองเสนาะอำนวยประโยชน์ได้ปลายประการ

ในที่นี้ใคร่จะแยกประโยชน์ของการอ่านทำนองเสนาะออกเป็น ๒ ด้าน คือด้านการเรียนการสอนและด้านบุคคลทั่วไป ด้านการเรียนการสอนนั้นกล่าวได้ว่าการอ่านทำนองเสนาะจะอำนวยประโยชน์ให้แก่ทั้งครูและนักเรียนกล่าวคือ ทำให้ครูมีความเชื่อมั่นในตนเองเพราะถ้าครูอ่านได้เองนักเรียนย่อมศรัทธาซึ่งจะเป็นการช่วยกระตุ้นความสนใจด้านการอ่านทำนองเสนาะให้แก่นักเรียนได้ ทำให้นักเรียนต้องการอ่านบทวรรณคดีกวีนิพนธ์มากขึ้น จนถึงขั้นรู้สึก

ซาบซึ้ง เกิดภาพพจน์ และอ่านวรรณคดีได้รสชาติ นักเรียนที่ไม่เคยสนใจการอ่านทำนองเสนาะมาก่อนจะสนใจขึ้น ส่วนนักเรียนที่สนใจอยู่แล้วจะสนใจยิ่งขึ้น (พิมลศักดิ์ อุ่นวรรณธรรม, สัมภาษณ์) สำหรับทางด้านบุคคลทั่วไปนอกจากจะได้รับรสไพเราะจากการอ่านทำนองเสนาะซึ่งจะช่วยทำให้มีความสุข เกิดความเพลิดเพลินสบายใจ มองโลกในแง่งาม ได้ความรู้ด้านต่าง ๆ เพิ่มขึ้น (ปาจรีย์ บุษยกุล, สัมภาษณ์) ตลอดจนเห็นค่าของวรรณคดีมากขึ้นแล้ว ยังจะช่วยทำให้มีทัศนคติที่ดีต่อการอ่านทำนองเสนาะอีกด้วย อันเป็นการเริ่มต้นปูพื้นฐานให้สนับสนุนเยาวชนให้สนใจการอ่านทำนองเสนาะต่อไป

๗. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

ผลการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลเรื่อง **ลักษณะเฉพาะของการอ่านทำนองเสนาะ** ทำให้ได้ทราบว่า การอ่านทำนองเสนาะน่าจะเริ่มมีขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น โดยมีที่มาจากหลายทางได้แก่การฟังร้อยกรองหลากทำนองสืบต่อกันมา การชื่นชมน้ำเสียงที่เหมาะสมกับเนื้อเรื่องที่แสดง การอยากฟังเรื่องราวจากบทร้อยกรองและการอยากอ่านบทร้อยกรองด้วยตนเอง คำว่า "อ่านทำนองเสนาะ" อาจจะเริ่มมีใช้เมื่อมีการศึกษาในระบบโรงเรียน ลักษณะการอ่านทำนองเสนาะจะแตกต่างไปจากการอ่านบทร้อยกรองเป็นทำนองอื่นอย่างเห็นได้ชัด การถ่ายทอดการอ่านทำนองเสนาะด้วยโน้ตจะทำให้ผู้อ่านอ่านได้แต่เพียงทำนองที่ปรากฏตามโน้ตเท่านั้น ส่วนศิลปะการอ่านทำนองเสนาะยังคงต้องฝึกจากผู้รู้โดยตรง อาจกล่าวได้ว่า การอ่านทำนองเสนาะมีประโยชน์ในแง่ช่วยส่งเสริมความเข้าใจและความซาบซึ้งในวรรณคดีอันนับเป็นการสร้างสรรค์ความเจริญทางปัญญาและทางจิตใจ อีกทั้งเป็นการช่วยเชิดชูสมบัติทางศิลปวัฒนธรรมของชาติด้านภาษาและวรรณศิลป์ที่แสดงถึงเอกลักษณ์พิเศษเฉพาะของไทยให้เจริญมั่นคงสืบไป

อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับการอ่านทำนองเสนาะนี้ มีเรื่องที่ควรจะนำมาศึกษาอีกหลายประการ ผู้ที่สนใจอาจศึกษาเพิ่มเติมได้ในด้านต่าง ๆ เช่น ศึกษาลักษณะเฉพาะของการอ่านทำนองเสนาะภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคใต้ หรือศึกษาถึงความไพเราะของเสียงในบทร้อยกรองไทยโดยอาศัยความรู้ทางภาษาศาสตร์ในแขนงสัทศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องตำแหน่ง ฐานที่เกิดตลอดจนคุณสมบัติของเสียงผนวกเข้ากับเรื่อง**เสียงสื่อความหมาย**

และเรื่องการวิเคราะห์ระบบเสียง หรืออาจจะศึกษาด้วยการทดลองในห้องปฏิบัติการโดยเลือกเพ้นคำประพันธ์บางบท แล้วให้กลุ่มผู้ทดลองอ่าน เพื่อตรวจสอบว่า การเข้าถึงความหมายและความสามารถในการตีความตัวบทมีผลกระทบอันใดต่อการอ่านทำนองเสนาะบ้าง อันจะช่วยให้การศึกษาเรื่องการอ่านทำนองเสนาะกว้างขวางและสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ◉

บรรณานุกรม

หนังสือ

จิตร ภูมิศักดิ์ **โองการแช่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยา** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสำนักพิมพ์ดวงกมล จำกัด, ๒๕๒๔.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ **พระราชกรัณยานุสร** พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **กาพย์มหาชาติ** พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๗.

นันทา ขุนภักดี **การวิเคราะห์ความเชื่อของชายไทยในสวัสดิรักษา** นครปฐม : แผนกห้องสมุดฯ สำนักงานอธิการบดี มหาวิทยาศิลปากร, ๒๕๒๗.

เปลื้อง ณ นคร **คำบรรยายภาษาไทยขั้นสูงของชุมนุมภาษาไทยของคุรุสภา.** พระนคร : คุรุสภา ๒๕๑๑.

พันทิพา ศรีพื้นผล. "*ส่งสรุปผลข้อมูลเกี่ยวกับบัณฑิตรุ่น ๑๓*" **บันทึกข้อความคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.** ๒๕ ธันวาคม ๒๕๒๗. (อัดสำเนา)

มนตรี ตราโมท. **ศัพท์สังคีต** พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๗.

มัณฑนา เกียรติพงษ์. **มหาชาติคำหลวง : วิเคราะห์รูปแบบและคำประพันธ์, เนื้อหาและรูปศัพท์.** เชียงใหม่ : ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๕.

ล้อม เพ็งแก้ว. **นิราศเมืองเพชรของสุนทรภู่ฉบับนายล้อม เพ็งแก้วสอบชำระ.** เพชรบุรี : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเพชรบุรี, ๒๕๒๙.

ศิลปากร, กรม **วรรณคดีสัญจัย.** พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๓.

สัมภาษณ์

เจตนา นาควัชระ. สัมภาษณ์, ๒๕ มีนาคม ๒๕๒๙.

นิรันตร์ นวมารค. สัมภาษณ์, ๑๗ มกราคม ๒๕๒๙.

ปาจรีย์ บุษยกุล. สัมภาษณ์, ๒๐ ตุลาคม ๒๕๒๘.

พิมลศักดิ์ อุ่นวรรณธรรม. สัมภาษณ์, ๒๙ ตุลาคม ๒๕๒๘.

ล้อม เพ็งแก้ว. สัมภาษณ์, ๒๖ มีนาคม ๒๕๒๙.

วิสุทธิ์ บุษยกุล. สัมภาษณ์, ๒๐ ตุลาคม ๒๕๒๘.

สำเนา บุปผเวส. สัมภาษณ์, ๔ ธันวาคม ๒๕๒๘,

สุวัฒน์ ธัญญวิบูลย์. สัมภาษณ์, ๑๙ มีนาคม ๒๕๒๙.

สุวัฒนวิหารการ, พระครู. สัมภาษณ์, ๒๖ ตุลาคม ๒๕๒๘.

อ่อนแสง วิริยบุล. สัมภาษณ์, ๓๑ มีนาคม ๒๕๒๙.

เอกสารพิเศษ

ญาดา อรุณเวช. จดหมาย, ๒๙ มีนาคม ๒๕๒๙.

เปลื้อง ณ นคร. จดหมาย, ๒๘ มีนาคม ๒๕๒๙.

ศุภชัย แสงปัญญา. จดหมาย, ๓๑ มีนาคม ๒๕๒๙.

สมปอง พรหมเปี่ยม. จดหมาย, ๒๗ มีนาคม ๒๕๒๙.